

تاملى بر تزئينات ايوان درويش مسجد جامع اصفهان

پژمان دادخواه

دکتری فلسفه هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران

چکیده

ايون درويش يكى از چهار ايون اصلی مسجد جامع اصفهان است که در ضلع شمالی مسجد قرار گرفته است و از لحاظ شكل ظاهری و تزئينات با ايون های ديگر اين مسجد مختلف است. تزئينات اين ايون نسبت به ساير ايون ها ساده تر می باشد و تنوع رنگ را همچون ساير بخش ها در اينجا شاهد نيسنديم. اين تزئينات شامل نقوش هندسي و نوشتاري می باشد که بيشتر از آجر و گچ می باشد. در اين پژوهش سعى بر آن است که تزئينات اين ايون مورد بحث و بررسی و تحليل قرار گيرد. روش اين تحقيق به شيوه توصيفي تحليلي می باشد و اطلاعات به شيوه كتابخانه اي و اكثراً ميداني گردآوری شده است.

کلیدواژه: صفه درويش، تزئينات، گچبرى، كتبه، آجر كاري

مسجد جامع اصفهان یکی از مهمترین مساجد جهان اسلام می باشد که به موزه هنر و معماری اسلامی معروف است. به نوعی می توان گفت که عظمت و شکوه معماری عصر سلجوقی در این مسجد کاملا مشهود است. گرچه این مسجد ابداعات هنری ۱۵ قرن دوره اسلامی را در خود گردآورده است، لیکن مهمترین و زیباترین بخش این مجموعه منحصر به فرد، متعلق به عصر سلجوقی است. (کیانی، ۱۳۸۶: ۵۸) این بنای ارزشمند در شیوه خراسانی بنا شده و بعدها در شیوه رازی، طرح شبستان ستوندار به چهار ایوانی تبدیل شد. (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۷۸) این مسجد نمونه کامل مساجد چهار ایوانی دوره سلجوقی و یکی از زیباترین بناهایی است که مجموعه کاملی از تزئینات دوره اسلامی را دارد. (حاتم، ۱۳۹۰: ۱۷) در این جستار سعی بر آن است که تزئینات ایوان شمالی که به ایوان درویش معروف است مورد تحقیق و تفحص قرار گیرد و کاربرد آنها نیز واکاوی شود. در این پژوهش به دنبال پاسخ گویی به سوالات زیر می باشد.

۱. تزئینات این ایوان شامل چیست؟

۲. این تزئینات چه کاربردی داشته اند؟

معرفی صفة درویش (ایوان شمالی):

ایوان شمالی مسجد که در اوخر قرن ۱۱ هجری مورد بازسازی قرار گرفته است، از سایر ایوان های مسجد طویل تر بوده و از عمق بیشتری برخوردار است. در اینجا پوشش ایوان طاق کشیده ای است که به طاق آهنگ مشهور است و در امتداد محور طولی بنا و در امتداد ایوان جنوبی قرار دارد. در بین کلیه قسمت های مسجد جامع تنها بنایی که شالوده دارد ایوان شمالی است. شالوده سبیر و عمیق ایوان کلأ در طرح اولیه اجرا شده است. در ابتدا در میانه حزرهای طرفین ایوان در گاههای ارتیاطی وجود داشته است که امروزه توسط آجر مسدود شده است. بنا به اعتقاد گالدیری این عمل به خاطر آن صورت گرفته است که عناصر سازه های اتصال دهنده ایوان به دیگرساختمانهای مسجد استحکام لازم را نداشته است. همچنین در قرن هشتم هجری تغییرات دیگری در ظاهر این حزرهای شد و در اوخر قرن نهم تا اوایل قرن دهم حزرهای شکل امروزی در آمد. اگر چه قسمت های زیادی از ایوان شمالی در محدوده دیوار خشتی قدیمی یعنی حصار اولیه مسجد قرار گرفته است احتمال می رود که قسمت انتهایی ایوان به راهرویی تشریفاتی مرتبط بوده باشد. (گالدیری، ۱۳۷۰: ۳۲-۳۵) بر سطح نمای داخلی پایه های ایوان کتیبه هایی از گود و برجستگی سطوح آجری بوجود آمده است و در نمای پوشش ایوان سطوح آجری یکدست بیشترین سطح نما را تشکیل می دهد. وجود کتیبه های گچبری کوفی که بر زمینه قرمز رنگ شکل گرفته اند عناصر اصلی تزئین در این بخش از بنا به حساب می آیند. در سالهای ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۷ هجری شمسی نمای خارجی ایوان درویش به تزئینات معقلی و لوحه های خط بنایی متناسب با تزئینات ایوان آراسته شد (هنرفر، ۱۳۵۰: ۱۲۴)

معرفی تزئینات:

این ایوان در ضلع شمالی صحن مسجد قرار دارد و از نظر ساختار با بقیه ایوانها متفاوت است. پلان این ایوان مستطیل می باشد و در سقف آن از مقرنس استفاده نشده است. ایوان دارای طاق گهواره ای می باشد و عمیق تر است و با پنج مدخل در طرفین به شبستانهای سلجوقی مجاور راه دارد. این ایوان به علت وجود مدخل ها و نداشتن دیوارهای مسطح، مثل بقیه ایوان ها سطح کافی برای تزئین ندارد. شاه نشین در انتهای ایوان قرار دارد و از طریق پنجره مشبك مرمری به شبستان سلجوقی مرتبط است. قسمت بالای این شاه نشین با گچ ساده پوشش یافته است و قسمت ازاره ها از سنگ مرمر می باشد. در بالای شاه نشین مقرنس های کشیده طراحی و اجرا شده و با گچ ساده پوشش یافته است. در قسمت طاق شاه نشین کتیبه ای به خط کوفی گل و بوته دار بر پایه هشت ضلعی تنظیم شده و بوسیله گچ بری بر جسته اجرا شده است. متن کتیبه شامل آیات ۳۶ تا ۳۸ سوره نور می باشد. برخی از حروف مثل الف و لام به طرف بالا کشیده شده و در هم گره خورده و به اشکال گیاهی تبدیل شده

است. اشکال گیاهی، فضای بین حروف و کلمات را پر کرده است. «مقایسه خط کوفی ساده آجری در گنبد نظام الملک و تاج الملک و کوفی تزئینی شاه نشین (طاق درویش)، تغییر و تحول و تکامل خط کوفی را در طول چند سده نشان می‌دهد.» (حلیمی، ۱۳۹۰: ۲۳۵)

تصویر ۱. کتیبه خط کوفی شاه نشین

در قسمت سقف شاه نشین و بالای کتیبه مذکور، گچبری زیبایی دیده می‌شود که متأسفانه قسمت زیادی از آن تخریب شده است. سطح گچ بری‌ها شامل نقوش هندسی می‌باشد و در قسمت هایی عمق دارد. این نقوش شامل نقوش گیاهی و گل و ستاره است که جهت کاهش یکنواختی سطح، در قسمتهایی تورفتگی کاسه مانند دارد و درون این تورفتگی‌ها نقوش گچ بری در همبافته کار شده است. البته آنچه که جالب توجه می‌نماید نقوش متفاوت این سه قسمت است.

تصویر ۲. گچ بری سقف شاه نشین

در پایین کتیبه شاه نشین چهار لوح کشیده و چهار مصراع شعر به خط نستعلیق سیاه رنگ بر زمینه سفید به شرح زیر نوشته شده است.

شکر لله که طاق درویشان با صفا شد چو کعبه دلشان

چون حسینای کارگر نقاش شد تمام از توجه ایشان

تصویر ۳. چهار مصراع شعر در شاه نشین

بر روی ستونهای ایوان خطوط کوفی بنایی با آجر طراحی گردیده است و چون به صورت بافت یکدستی دیده می‌شود قرائت آن مشکل است. نوشته‌ها در هشت ضلعی و مربع طراحی شده‌اند. «از ویژگی‌های بصری و ترتیبی آجری بر جسته و طراحی حروف در اینجا، جلوه متفاوت فرم‌ها و نقش‌ها در اثر تغییر زاویه تابش نور روز می‌باشد که معمولاً از جانب جنوب به ایوان می‌تابد و میزان برجستگی و فرورفتگی تزئینات خطی و هندسی را در هر ساعت از روز متفاوت جلوه می‌دهد.» (حلیمی، ۱۳۹۰، ۲۴۸) ترکیب خطوط کوفی بنایی در هشت ضلعی‌های کشیده روی ستونها سه بار تکرار شده است.

هشت ضلعی پایین: یا قاضی الحاجات

هشت ضلعی میانی: یا الله، محمد (دو بار)، علی (دوبار)

هشت ضلعی فوقانی: یا قاضی الحاجات

ما بین هشت ضلعی‌ها دو مربع نوشته‌علی را در بر دارد و به صورت مربع‌های متواالی طراحی شده است. در هشت ستون متقارن ایوان، همین ترکیب‌های خطی با آجر تنظیم و اجرا گردیده است. تزئینات لچکی‌های این مدخل‌ها شامل خطوط کوفی بنایی و نقوش هندسی به صورت کاشی معقلی می‌باشد. این سطوح بسیار زیبا طراحی شده که زیاد برجستگی و تو رفتگی ندارد و سطحی ملایم با نقوش هندسی شکسته و شطرنجی پدید آمده است.

تصویر ۴. تزئینات و نوشته های روی ستونهای ایوان

کتیبه ای به خط ثلث در ضلع شرقی و غربی و شمالی ایوان ادامه دارد که در دو ردیف و به صورت گچ بری طراحی شده است. سطر بالای کتیبه شامل احادیث مناقب اهل بیت و سطر پایین مربوط به آداب شرعی و اخلاقی و فضیلت مسجد می باشد. در انتهای نام خطاط کتیبه محسن امامی و سال ۱۰۹۸ هجری دیده می شود.

تصویر ۵. کتیبه خط ثلث

در قسمت هلال در طرفین شاه نشین فوقانی در فضای آجری در سه زوج مربع قرینه متون زیر از پایین به بالا با گچ طراحی و نوشته شده است.

دو مربع پایین هلال: لا الله الا الله محمد رسول الله على ولی الله

دو مربع ردیف دوم: محمد وعلى خیر البشر

دو مربع ردیف سوم: يا الله المحمود في كل فعاله

و در یک شمسه پنج ضلعی ۵ بار کلمه الله نوشته شده است.

تصویر ۶. نوشته های هلال طرفین شاه نشین فوقانی

در قسمت هلال بزرگ ایوان به طرف صحن، در هفت شکل مربع به صورت مورب متون زیر با خط کوفی بنایی و با آجر نوشته شده است.

در وسط هلال طاق: صدق الله العلي العظيم

دو مربع متقارن در پایین قوس ایوان به سمت صحن: سبحان الملك و الملوك

دو مربع متقارن در بالای دو مربع قبلی: سبحان الحى الذى لا يموت

دو مربع متقارن در سومین ردیف: سبحانه تعالى عما يصفون

دو مربع کوچک: يا الله المحمود في كل فعاله

تصویر ۷. کتیبه های هلال بزرگ ایوان

در فضای قوسی بزرگ مسطح طاق، چهار زوج لوح هشت ضلعی کشیده قرار دارد. نوشته ها به صورت متقارن و معکوس به شیوه لاپیرنتی طراحی شده اند. متن الواح شامل کتیبه هایی به خط کوفی بنایی می باشد. در مرکز الواح، مربعی است که مربع کوچکتری را در خود جای داده است. در مربع مرکزی کلمات محمد و علی چهار مرتبه تکرار شده اند و در فضای باقیمانده خارج عبارت «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر» به صورت متقارن و معکوس دو بار تکرار شده است. نوشته های هشت مربع شامل ترکیب یا الله و سه بار محمد است و در هشت مربع دیگر (که در دو انتهای سقف قرار دارند) کلمه علی چهار بار تکرار شده است. کتیبه ها بر زمینه رنگ قرمز قرار دارند و تضاد رنگی زیبایی را ایجاد کرده و همین امر قرائت کتیبه ها را سهل می کند. (هنرف، ۱۳۵۰: ۱۲۶-۱۲۸)

تصویر ۸. الواح سقف ایوان

در بالای کتیبه خط ثلث ایوان، نقوش هندسی و سواستیکا متصل به هم به تناوب تکرار شده است و سرتاسر ایوان و سقف را دور زده است. این نوار به نوعی زیبا و ماهرانه دور تا دور سقف را پوشانده و به نوعی کتیبه های سقف را قاب بندی کرده است. نقش سواستیکا در فرهنگ ما پیشینه ای طولانی دارد و معمار در اینجا نیز از این نقش به تناوب و کثرت استفاده نموده است.

تصویر ۹. نقش سواستیکا در ایوان شمالی

به طور کل بر اساس آنچه مشاهده می شود برای تزئین این ایوان از آجر بیشترین استفاده شده و در قسمت شاه نشین و کتیبه خط ثلث از گچ استفاده شده است. کاربرد کاشی بسیار محدود و در حد استفاده جزئی در لچکی های مدخل ها به شبستان می باشد.

نمای خارجی ایوان:

نمای خارجی ایوان در سال ۱۳۳۷ شمسی با کاشی معقلی و آجر زینت یافت. این نما هم همانند ایوانهای دیگر از چند اسپر تشکیل شده است که به توضیح و تفسیر آنها می پردازیم. ستون نمای خارجی ایوان با گود و برجسته نمودن آجر و کاشی و ایجاد سایه روشن ها در قالب طرح های هندسی آذین شده است. مضمون این طرح ها علاوه بر اشکال هندسی، نوشته هایی است که در قالب خط کوفی بنایی و به شیوه کاشی کاری معقلی به اجرا در آمده است.

اسپر ۱ در قسمت بالای ایوان قرار دارد و با آجر فرورفته طراحی شده است. این اسپر از دو هشت ضلعی تشکیل شده و در وسط دو هشت ضلعی مربعی به صورت شطرنجی قرار گرفته که کلمه علی درون آن دیده می‌شود. متن داخل هشت ضلعی شامل عبارت «یا قاضی الحاجات» است و در قسمت کنار به حالی عمودی کلمه علی چهار بار روپروری هم به صورت قرینه چیده شده است. «این متون در زمینه آجرکاری به صوت نقوش هندسی مجرد و برجسته و فرو رفته دیده می‌شود و در نتیجه نمود کلی اسپر به صورت نقش مجرد و یک ترکیب آبستره هندسی در آمده است.» (حلیمی، ۱۳۹۰: ۲۶۳)

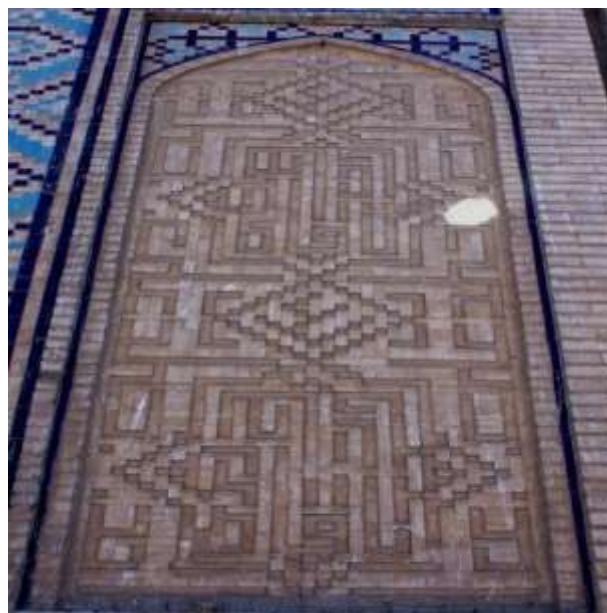
تصویر ۱۰. نمایی از اسپر ۱

اسپر ۲ در زیر اسپر ۱ قرار دارد. دور این اسپر با کاشی لاجوردی احاطه شده است. مربع کوچکتر به صورت مورب در داخل مربع بزرگ قرار دارد و با کلمه محمد به خط کوفی بنایی تزین شده است که چهار بار تکرار و حالت چرخشی حول نقطه مرکزی دارد. فضای مثلث گونه خارج از مربع مورب با چهار نوشته الله تزئین شده است.

تصویر ۱۱. نمایی از اسپر ۲

اسپر ۳ در زیر اسپر ۲ قرار دارد که با ترکیب آجر عبارت «يا قاضي الحاجات» را در بردارد و مربع شطرنجی وسط اسپر با نوشته‌های مزین شده و در قسمت خارج هشت ضلعی نوشته‌ای به صورت قرینه کار شده است.

تصویر ۱۲. نمایی از اسپر ۳

اسپر ۴ در زیر اسپر ۳ قرار دارد که مربع شکل می‌باشد و با کاشی لاجوردی و فیروزه‌ای و آجر طراحی شده است و نوشته‌های با خط کوفی بنایی، چهار مرتبه در ترکیب چرخشی حول نقطه مرکزی و کلمه الله در اطراف طراحی شده است.

تصویر ۱۳. نمایی از اسپر ۴

اسپر ۵ در زیر اسپر ۴ قرار دارد و تزئینات آن همانند اسپر ۳ می‌باشد.

کتیبه‌های فوقانی نما به صورت آجری برجسته اجرا گردیده که تنها در سه مربع مورب و دو هشت ضلعی کشیده با آجر و کاشی طراحی شده است. سه مربع آجر کاری در مرکز و طرفین قرار دارد که با خط کوفی بنایی و کاشی فیروزه‌ای کار شده است. در حد واسطه این سه مربع دو نقش هندسی هشت ضلعی کشیده با آجر اجرا گردیده و بر زمینه کاشی فیروزه‌ای قرار دارد و با کاشی لاجوردی کادر بندی شده است. دو مربع آجری که در دو طرف قرار گرفته اند در ادامه ستونها قرار گرفته اند و چهار مرتبه کلمه الله را در خود دارند. چهار فضای مثلثی اطراف این مربع که به صورت آجری است، با نوشته‌ای زینت یافته است. در مربع مورب مرکزی سه نام الله محمد علی طراحی شده است. این خط با کاشی آبی فیروزه‌ای نوشته شده و کادر

مربع با کاشی لاجوردی محصور گردیده است. در مربع سمت چپ و در مثلث های اطراف آن سال تعمیرات ۱۳۳۷ دیده می شود. در دو هشت ضلعی کشیده متن «سبحان الله و الحمد لله ولا --- الله الا الله و الله اکبر» طراحی شده است که نیمی در قسمت پایین از سمت راست به چپ و نیم دیگر به صورت معکوس و در بالا نوشته شده است. در فضای زمینه عبارت «یا قاصی الحاجات» با آجر نوشته شده است (حلیمی، ۱۳۹۰: ۲۶۴-۲۶۸) لچکی های ایوان با نقوش هندسی زیبا و متقارن به رنگ فیروزه ای و لاجوردی و آجری آرایش یافته است. این نقوش شامل شمسه و اشکال هندسی منظمی است که همانند نقوش بافتی های عشاير می باشد.

تصویر ۱۴. نمایی از تزئینات لچکی و پیشانی ایوان شمالی

نتیجه گیری:

مسجد جامع اصفهان یکی از مهمترین بناهای جهان اسلام است که کامل ترین و نفیس ترین تزئینات و هنرهای وابسته به معماری را در آن می توان مشاهده نمود. ایوان درویش که در بخش شمالی بنا قرار گرفته تزئینات متفاوتی نسبت به سایر بخش ها و ایوان های دیگر دارد. تزئینات این بخش ساده تر می باشد و شاید یکی از دلایل اطلاق نام درویش به این ایوان هم به دلیل همین تزئینات ساده و مختصر باشد. تزئینات این ایوان بیشتر آجری و گچ بری شده می باشد که از نقوش هندسی و نوشتاری تشکیل شده است و کتیبه ها هم بیشتر فرم هندسی داشته و به شیوه کوفی بنایی اجرا گردیده اند. بیشتر این تزئینات و کتیبه ها در بردارنده اسماء الہی و عبارات مذهبی و اسمامی معصومین است. کثرت حضور عبارات مذهبی به این بخش حال و هوای معنوی بخشیده و نام و یاد خدا مکررا یادآوری شده و باعث می شود انسان در جایی قدم بگذارد که همه زیبایی و یاد خداست.

منابع:

۱. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۷۸) سبک شناسی معماری ایرانی، تهران: نشر سروش داشن
۲. حاتم، غلامعلی (۱۳۹۰) معماری اسلامی ایران دوره سلجوقی، تهران: جهاددانشگاهی
۳. حلیمی، محمد حسین، زیبایی شناسی خط در مسجد جامع اصفهان، انتشارات قدیانی، ۱۳۹۰، ص ۲۰۹
۴. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۶) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: نشر سمت
۵. گالدیری، اوژینو، ۱۳۷۰، مسجد جامع اصفهان ۳، ترجمه عبدالله جبل عاملی، اصفهان، انتشارات میراث فرهنگی اصفهان، چاپ اول
۶. هنرف، لطف الله، ۱۳۵۰، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان، انتشارات ثقی، چاپ دوم